

ISSN 2181-9580

TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTLARI
ILMIY-NAZARIY JURNALI

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК
ТАШКЕНТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

SCIENTIFIC BULLETIN
OF THE TASHKENT
STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

2020
7-son

Jurnal Toshkent shahar Matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan
2014-yil 30-iyulda №02-00175 raqam bilan ro'yxatga olingan.
tdpujournal@mail.ru

QORAQALPOG'ISTN O'ZBEK SHEVALARIDAGI TAOM NOMLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

**Xudayarova M.T. – Nukus davlat pedagogika instituti o'qituvchisi, filologiya fanlari
nomzodi**

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog'iston o'zbek shevalaridagi taom nomlarining o'zbek tili leksikasida tutgan o'rnini, o'ziga xosliklar, uning adabiy til va boshqa hududlar aholisi shevalaridan farqli jihatlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: taom nomlari, Qoraqalpog'iston o'zbek shevalari, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasi, lisoniy tahlil, nominatsiya nazariyasi, leksik qatlamlar, leksik-semantik xususiyatlar.

СВОЕОБРАЗНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ БЛЮД В УЗБЕКСКИХ ДИАЛЕКТАХ КАРАКАЛПАКСТАНА

**Худаярова М.Т. – преподаватель Нукусского государственного педагогического института,
кандидат филологических наук**

Аннотация. В статье рассматривается роль названий блюд в узбекских диалектах Каракалпакстана в узбекской лексике, их особенности и отличия от литературного языка и диалектов населения других регионов.

Ключевые слова: названия блюд, узбекские диалекты Каракалпакстана, кипчакский говор, огузский говор, лингвистический анализ, теория номинации, лексические пласты, лексико-семантические особенности.

CHARACTERISTICS OF FOOD NAMES IN UZBEK SHAVALS OF KARAKALPAKSTAN

**Khudayarova M.T. – Candidate of philological Sciences, teacher of the Nukus State
Pedagogical Institute**

Annotation. The article examines the role of food names in Uzbek dialects of Karakalpakstan in the Uzbek lexicon, its features, its literary language and its differences from the dialects of the population of other regions.

Key words: the of food names, Uzbek dialect of Karakalpakstan, kipchak dialect, aguz dialect, linguistic analysis, theory of nominations, lexical strata, lexical-semantic features.

Ma'lumki, har bir til leksik sistemasiga shu tilda mavjud bo'lgan barcha leksik birliklar, turg'un til birikmalari, frazeologizmlar va leksikalizatsiyalashgan elementlar kiradi. Odatda, ilmiy adabiyotlarda til leksik tarkibi deganda, faqat adabiy tilda mavjud bo'lgan leksik birliklar, adabiy til me'yorlari bilan bog'liq bo'lgan til leksik vositalari tushuniladi. Bunday tasavvur o'qituvchilar, ziyolilar va hatto ba'zi tilshunos olimlar orasida ham hukm surib kelmoqda. Vaholanki, til leksik sistemasiga, uning leksik tarkibiga nafaqat adabiy til leksikasi, balki umumxalq tiliga, dialekt va shevalarga oid bo'lgan leksik birliklar, atash vazifasini bajaradigan nominativ til elementlari – turg'un birikmalar, leksikalizatsiya qilingan til elementlari, ba'zi frazeologizmlar ham mansub bo'ladi. Chunki adabiy til sistemasini, uning leksik tizimini barqarorlashtiruvchi, uni zaruriy til elementlari bilan ta'minlab, rivojlantirib turuvchi umumxalq tili, dialektlar va shevalar leksik tizimiga kiruvchi leksik vositalar ham umumtil leksik tarkibiga kiradi.

O'zbek tili leksik tarkibi ham nafaqat adabiy til leksikasiga kiruvchi, balki umumxalq o'zbek tili, dialektlar, shevalar leksikasiga taalluqli bo'lgan leksik-semantik birliklarni ham o'z ichiga qamrab oladi. Bu ikki leksik qatlam, ya'ni adabiy til va umumxalq tili, dialektlar, shevalar leksik qatlamlari doim bir-biri bilan aloqada, bir-biriga payvast va bir-birini to'ldirib turuvchi, doimiy harakatdagi leksik qatlamlardir. Ularning bunday o'zaro ta'siri ularning bir-birini boyitishida, zamonga moslashib borishida, til ichki qurilishining takomillashib taraqqiy qilishida, zarur til vositalarining barqarorlashishi va me'yorlashishida ko'zga tashlanadi.

Bu jihatdan qaraganda umumxalq tilining barcha hududlardagi til vositalari, tarmoqlar leksik birliklari, sohalarga tegishli har xil atamalar adabiy til taraqqiyoti uchun ham, tilshunoslik fani rivoji uchun ham katta ahamiyatga ega. Qoraqalpog'iston hududi o'zbek shevalaridagi taom nomlari va bu nomlarning yondosh qardosh xalqlar tilidagi ko'rinishlari ham bundan mustasno emas. Chunki, o'rganilayotgan hudud aholisi tilidagi o'ziga xosliklar, uning adabiy til va boshqa hududlar aholisi tilidan farqli jihatlari tilshunoslik fani uchun ham, o'zbek adabiy tili leksik tarkibi uchun ham qimmatli ma'lumotlar, manbalar berishi tabiiydir.

Shulardan kelib chiqib, Qoraqalpog'iston o'zbeklari tilidagi taom nomlarining o'zbek adabiy tili, o'zbek umumxalq tili doirasidagi o'rni va mavqeyini aniqlash, uning adabiy tildagi variantlariga munosabati yoki faqat dialektal variantlarini tahlil qilish bu nomlarning o'zbek tili leksik sistemasidagi o'rnini aniqlashga katta yordam bergan bo'lardi.

Ilmiy adabiyotlarda o'zbek adabiy tilining tayanch dialektlari deb Toshkent va Farg'ona dialektlari tan olinadi. Ammo shuni ham qayd qilish kerakki, o'zbek xalqi o'z ildizlari nuqtayi nazaridan qadimgi turk negiziga borib taqaladi. Bu uning dialektlarida, tarmoqlar leksik tizimlarida bir xil til hodisalarining bo'lishida, farqli jihatlardan ko'ra o'xshashliklarning, atamalarda variantlilik

kuzatilsa ham, umumiy bir xil til hodisalarining mavjudligida yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki o'zbek xalqi qaysi hududda istiqomat qilmasin, qaysi xalqlar bilan siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalarda bo'lmasin, uning etnik tarkibi, tub negizi bir xalq ekanligi o'zining aniq isbotini topadi va bu uning etnolingvistik jihatlarida mushtarak hodisalarni maydonga keltirdi.

Bu hol biz o'rganayotgan taom nomlari leksik tizimida ham o'z tasdig'ini topadi. Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida uchrovchi ayrim taom nomlari adabiy tilda qanday bo'lsa, o'rganilayotgan hudud aholisi tilida ham aynan shunday qo'llaniladi. Farqi shundaki, ayrim taom nomlari ba'zi fonetik farqlarga ega bo'lishi mumkinki, bu ularni asosiy o'zakdan, tub so'zdan uzoqlashtira olmaydi. Jumladan, quyidagi taom nomlari o'zbek adabiy tilida va o'rganilayotgan hudud o'zbeklari shevasida bir xil shaklda uchraydi. Bularga taom nomlarini bildiruvchi: palav, shəvlə, shorpa kabi; non mahsulotlari nomlarini bildiruvchi: pətir, zag'ara, chəlpək kabi; sut mahsulotlari nomlarini bildiruvchi: qatıq, qıymız, qaymaq kabi; go'shtdan tayyorlanadigan: qazi, kabap, shashlik kabi taom nomlarini bildiruvchi tub so'zlarni, shuningdek, har xil yo'llar bilan yasalgan chalap, məshəvə, məshpalav, qatlama, quymaq, quvyırdaq, pıyazlıy qatlama, kək somsa kabi murakkab shakldagi, ya'ni turg'un holga kelib qolgan birikmali taom nomlarini ko'rsatish mumkin. Ular adabiy tilda qanday shaklga ega bo'lsa, hudud aholisi tilida ham shunday shaklga egadir. Bu hol bir tomondan, adabiy tilda me'yorlashtirilgan leksik birliklarning umumxalq o'zbek tiliga xosligini isbotlasa, ikkinchidan, o'zbek xalqining etnik jipsligini, yaxlit bir xalq sifatida bir xil turmush tarziga ega ekanligini ko'rsatib turadi. Bu esa adabiy til bilan dialektlar tili o'rtasida mushtarak taom nomlari mavjudligini va bu ularning ancha katta qatlamni tashkil qilishidan darak beradi.

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida dialektal xususiyatga ega bo'lgan taom nomlari anchagina. Shunday taom nomlariga quyidagilarni ko'rsatish mumkin: chərək, chəkiydə, pıtyraq, yoryən, qansoqta, kyrtik, həy-həy, chyykildəvik, vag'lama, chыbat//chubət//shubat, yzmən, chalg'ы, ovmach, quyman, salma, teshəp, qao'shyırma kabi. Bu taom nomlarining ayrimlari tub so'zlar bo'lsa, ularning boshqa birlari yasama ot negizlardir. Ular turli yo'llar va har xil qo'shimchalar vositasida yasalgan taom nomlaridir. Bularga: yzmən, ovmach, quyman, salma kabilar taalluqlidir. Shuni ham qayd qilish kerakki, bu taom nomlari adabiy til doirasida uchramaydi va ular turkiy so'zlardan iborat dialektlardir. Masalan, vag'lama, chubət, chang'alaq bərək kabi taom nomlari turli yo'llar bilan hosil qilingan va ularning shunday nomlanishiga har xil ekstralingvistik omillar asos bo'lganki, ularni faqat dialektal xususiyati, hudud aholisining hayot tarzi bilan tushuntirish mumkin. Yuqorida ko'rsatilgan so'zlarning shunday atalishiga har xil hayotiy tajribalar asos bo'lganki, ularni bir xil yo'l bilan izohlash ancha qiyin. Masalan, chəkiydə, vag'lama taom nomlarining atalishiga tovushga taqlid timsoli asos bo'lgan bo'lsa, chang'alaq bərək, g'ovacha

bərək taom nomlariga ko‘rinish belgisi, tasviri asos bo‘lgan, kyrtik, chubat nomlarining shunday atalishini birorta hayotiy asos yoki etimologik tahlil bilan tushuntirish ancha qiyin.

Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarida asosan umumturkiy qatlamga xos bo‘lgan taom nomlari va taom tayyorlash jarayoni bilan bog‘liq nomlar qo‘llaniladi. Xususan, achyig‘an gədjə, balıq qarma, djayman, syzmə (Ellikqal’a, To‘rtko‘l, Beruniy), dog‘rama//tuvrama, turaq (Mang‘it, Xo‘jayli, Qo‘ng‘irot), quyman kabi taom nomlarining qo‘llanilishida ham ko‘zga tashlanadi.

O‘rganilayotgan hudud o‘zbek shevalaridagi umumturkiy qatlamga xos bo‘lgan qariq (qorishtirish, aralashtirish uchun mo‘ljallangan bug‘doy uni) so‘zi na adabiy tilda, na tayanch dialektlarda uchraydi. Uning qo‘llanilishi Xorazm vohasi aholisi turmush tarzi bilan bog‘liq. Uni bu voha aholisining yosh avlod vakillari ham unchalik tushunavermaydi. Chunki Xorazm va Qoraqalpog‘iston aholisi don ekinlaridan oq jo‘xorini ko‘p ekishgan va bug‘doy taqchil vaqtlarida ko‘proq oq jo‘xori unidan qilingan nonni (zag‘ara) iste‘mol qilishgan. Faqat birgina jo‘xori uni xamir qilinganda yakka o‘zi xamir holiga kelishi, birikishi ancha mushkul. Shu sababdan ozgina bug‘doy uni aralashtiriladi va jo‘xori uni bug‘doy uni yordamida mustahkam qoriladi, xamir holiga keltiriladi. Bunday aralashtirish uchun mo‘ljallangan bug‘doy uni qariq deyiladi. Bu so‘z “Attuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya” asarida ham uchraydi.¹

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida “yosh” so‘zi sabzavotni bildirib, ko‘k, bara, g‘o‘ra ma’nolarida qo‘llangan.² Umuman, bu so‘z xom, pishmagan ma’nolarida qoraqalpoq tilida uchraydi. Masalan, qao‘yn jas yeken – qovun yetilmagan ekan; sorpaning yeti yeli jas – sho‘rvaning go‘шти hali pishmagan. Jas so‘zi mevalarning xomligini va ovqatlarning pishmaganligini bildirish uchun ishlatiladi. O‘rganilayotgan hudud o‘zbeklari shevasida jas//xom ikkala so‘z ham qo‘llaniladi. Xom so‘zi esa fors-tojikcha bo‘lib, aholi tiliga keyingi davrlarda o‘zlashganligi ehtimoldan yiroq emas.

“Attuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya” asarida qasmaq³ so‘zi uchraydi. Bu so‘z “qas” otidan kelib chiqib, “teri”, “po‘stloq” ma’nolarini bildiradi: qas+ma=qasma+q=qasmaq.⁴ Dialektda bu so‘z qozonning tagiga qotib qolgan ovqatning yuqi (qoldig‘i)ni bildiradi. Adabiy tilda qirmoch deb ataladi.

¹Аттүхфатүз закиятү филлуг‘атит туркия. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 67

²Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. – Тошкент, 1961. Т. II. – Б. 175.

³Аттүхфатүз закиятү филлуг‘атит туркия. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 96.

⁴Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 530.

O'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida "somsa" va "gëmmə" taom nomlari hozirgi kunda parallel ravishda qo'llaniladi. Ammo "somsa" taom nomi nisbatan keyingi davrlarga xos. «Somsa» Qoraqalpog'iston o'zbek shevalariga adabiy til ta'sirida kirib o'zlashgan va keyingi davrlardagina faol qo'llanayotgan taom nomlaridan biridir. O'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida bu taom nomi o'rnida "gëmmə" nomi keng ishlatiladi. Bu taom nomi Xorazm o'zbek shevalarida ham faol qo'llanadi. "Gëmmə" asli turkiy so'z bo'lib, bu taom kulning qo'riga ko'mib pishirilgan va tayyorlash usuliga ko'ra kəmmə>gëmmə shaklida qo'llanilgan. Somsa tojikcha so'z bo'lib, "sanbo'sa" so'zidan olingan.¹ Bu so'z adabiy tilga me'yoriy shakl sifatida qarluq shevalari ta'sirida kirib o'zlashgan va bu o'sha shevalarga tojik tilining ta'siri ko'p ekanligini yorqin ko'rsatib turadi.

Birikma tipidagi taom nomlarida ham turkiy til elementlari ustunlik qiladi. Birikma tipidagi taom nomlari deb olinishida ham nominatsiya nazariyasiga asoslanadi.² Chunki nominatsiya nazariyasiga ko'ra nom qo'yish yoki nomlanish jarayoni birlamchi yoki ikkilamchi bosqichlar asosida yuz beradi. Birlamchi bosqichda yoki dastlabki nom qo'yishda so'zning tub o'zagi o'sha hodisaning (bizda taom nomlarining) asosiy va yakka-yu yagona nomi bo'lib maydonga chiqadi. Bunga ash, nan, tesh, kyrtik kabi o'zak so'zlar kiradi. Ular bevosita o'sha taomlarning nomini bildiruvchi so'zlardir.

Ikkilamchi atalishda esa so'zlar yasalishi natijasida qo'shma so'zlarga, so'z birikmalariga birlashishi, gap holiga kelishi natijasida yaxlit holda biror narsaning nomi bo'lish vazifasini o'taydi. Bularni hosila yoki ikkilamchi nomlanish deyish mumkin. Bunday tarkibli birikmalarni ba'zilar qo'shma terminlar,³ boshqa birlari leksikalizatsiyalashgan so'z birikmalari,⁴ turg'un so'z birikmalari⁵ kabi nomlar bilan ataydilar. Bunday ilmiy tushunchalar ilmiy uslub doirasida nihoyatda ko'p qatlamni tashkil qiladi va ularning tuzilishi, tarkibi ham rang-barangdir. Bunday turg'un birikma nomini olgan murakkab qo'shma terminlar erkin birikmalar bilan frazeologizmlar oralig'ida turuvchi turg'un birikmalardir. Chunki ular tarkibidagi komponentlarni almashtirish mumkin, birikmaning umumiy ma'nosi birikma tarkibiga kirgan so'zlarning ma'nolaridan iborat bo'ladi. Bunday birikmali taom nomlariga yerikli palav, sarıyag'ly palav, pıyazly nan, balıq qarma,

¹Таджикско-русский словарь. – М., 1954. – С. 339.

²Уфимцева А.А. Лексическая номинация (первичная, нейтральная) // Языковая номинация, виды наименований. – М., 1977. – С. -5-85; Телия В.Н. Вторичная номинация и её виды // Языковая номинация, виды наименований. – М., 1977. – С. -129-221.

³Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: 1957. – С. 169; Никитевич В.М. О лексико-грамматической структура несвободных определительных сочетаний в современном русском языке // Вопросы фразеологии. Труды СамГУ, вып. – №106. – Самарканд, 1961. – С. 137.

⁴ Галина – Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. – М.: 1962.

⁵Гепнер Ю.Р. Фразеология в системе русского литературного языка // Вопросы фразеологии. – Ташкент, 1965. – С. 30.

djyvari kyrtik, balıq shorpa kabilarni kiritish mumkin. V.V.Vinogradov bunday turg'un birikmalarni "frazologik birikmalarning erkin ekvivalentlari (xillari)"¹ deb nomlaydi va ular erkin birikmalar bilan frazeologik birikmalar oralig'idagi alohida tip birikmalar ekanligini ta'kidlaydi. Qoraqalpog'iston o'zbeklar shevasidan to'plangan materiallar tizimida ham bunday birikma tipidagi taom nomlari anchagina. Masalan, uyıız bäräk, kädı manti//qavaq manti, salma kyrtik, mäydä kyrtik, zamarıyq somsa, qavaq qyırmych, nan shorpa, kädı yarma, gäshir m'rabba, qarmyzly tëshäp kabi.

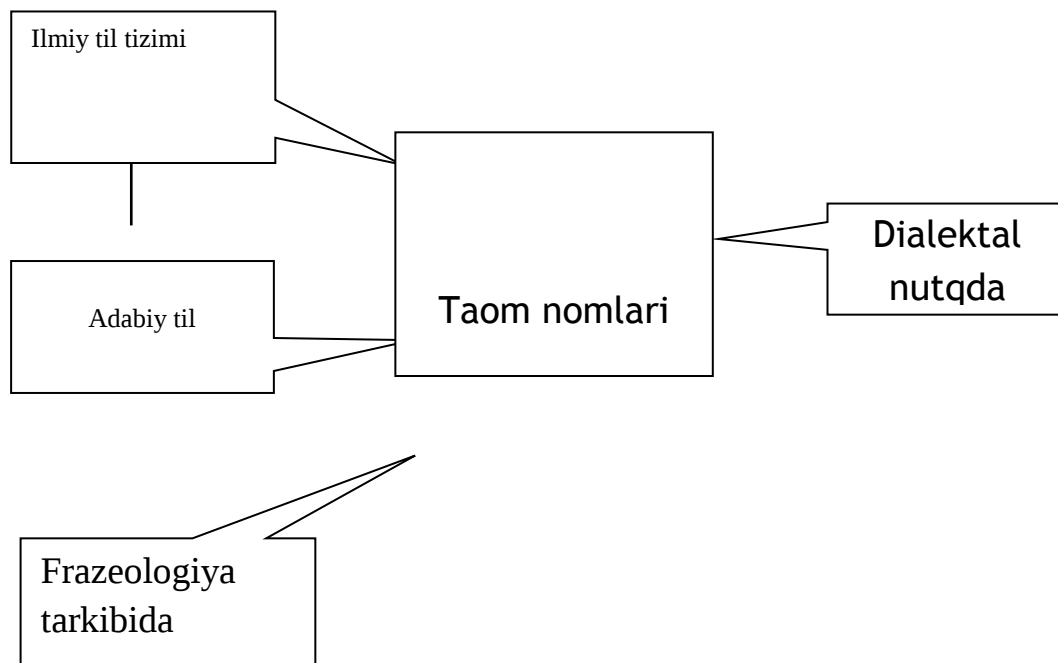
Taom nomini bildiruvchi turg'un birikmalar biz to'plagan misollarda faqat o'z ma'nosida qo'llaniladi. Bu birikmalarning birinchi komponenti doim tur yoki xil tushunchasini ifoda qiladi. Ikkinchi komponent esa jins tushunchasini bildiradi. Masalan, buvday yarma, djyvari yarma, syzmä palav, qarın palav kabi birikmali taom nomlarida bu o'z tasdig'ini topadi. Demak, dialektida qo'llaniladigan taom nomini bildiruvchi turg'un birikmalarning ma'nosi tarkibiga kirgan komponentlarning umumiy ma'nolaridan chiqadi yoki shularga bog'liq bo'ladi. Faqat ba'zi qo'shma terminlarda sinekdoxa hodisasiga yaqin ma'nolar ifoda qilinadi. Masalan, pyazly qatlama, kök pätir birikmalarida o'sha taomlarning birinchi komponenti bildirilgan narsadan qilingani emas, balki o'sha narsadan tayyorlanadigan taomga ozgina qo'shilganidan darak beradi.

Taom nomlarini bildiruvchi turg'un birikmalarda obrazlilik, emotsional-ekspressivlik kuzatilmaydi. Ularning barchasida erkin birikmalarga yaqinlilik, xil va jins tushunchasini ifodalashga ixtisoslashish holati ko'zga tashlanadi. Bu birikmalarning turg'un yoki qo'shma so'z ekanligi taom nomlarini bildiruvchi til vositalari tizimidagina seziladi va qabul qilinadi.

O'rganilayotgan hudud o'zbek shevalaridagi taom nomlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu nomlar adabiy til elementlari yordamida ham, umumxalq tili va dialektal til birikmalari ishtirokida ham tuzilishi mumkin. Shu ma'noda ular o'zbek tilining barcha sohalari ishtirokida maydonga keladi va o'zbek tilining turli jabhalari tarmoqlar bilan aloqasi yaqqol sezilib turadi.

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalaridagi taom nomlarining qanday til birikmalari ishtirokida yuzaga chiqishini quyidagi sxemada ko'rsatish mumkin:

¹Виноградов В.В. Идеалистические основы синтаксической системы А.М. Пешковского // Вопросы синтаксиса русского языка. – М., 1950. – С. 42.

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalaridagi taom nomlarining o'zbek adabiy tili, o'zbek umumxalq tili doirasidagi o'rni va mavqeyini aniqlash, uning adabiy tildagi variantlariga munosabati yoki faqat dialektal variantlarini tahlil qilish muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadiki, u leksikologiya, frazeologiya, til tarixining ko'pgina masalalarini yechish imkonini tug'diradi.